I

Раз якось у двох різних селах Східної Галичини, але одного й того самого року, одного й того самого дня, а власне в провідну, або так звану томину, неділю вродилися два хлопчики. Отим-то обох їх охрещено іменем Хома.

Їх святий патрон, апостол Тома, був ласкав на них обох і показав на них великі чуда. Вони не повмирали ані від простуди, хоч малими дітьми бігали босо по снігу, ані від сонячного удару, хоч бігали голі по сонячній спеці і не раз спали з відкритими головками під палючим літнім сонцем, ані на різачку, хоч літом день у день напихали собі животики недозрілими овочами, ані на задавлячку, ані на голодний тиф, хоч зимою жили не раз моченим бобом та вівсяним ощипком із дурійкою, ані на жодну з тих 77 язв, що ненастанно, зимою й літом, обсаджують хлопську хату. Се певно було велике чудо.

Але святий Тома показав іще більші чудеса на своїх малих тезках: вони попали до шкіл, училися пильно, перегризлися сяк-не-так крізь тисячні противності та перешкоди, які руському хлопському синові завалюють навіть найпростішу і найрівнішу дорогу до сонячної сторони життя, і дісталися нарешті на університет. Та святий Тома і тут не випустив їх із-під своєї опіки; вони не зробилися безхарактерними, як не один із тих суб’єктів, що видобувся з безодні вбожества, зробилися острі на язик, правдомовні, зарозумілі й невірні, як сам їх святий патрон.

Аж тут, на університеті, вони й зустрілися. Се сталося при досить дивоглядній нагоді.

Було се вполудне, коли студенти виходили з університетських авдиторій, а запізнені п’яниці з шинків, аби плентатися додому. Один із тих веселих сватків вийшов із молитви до скляного бога в такім неприкаянім стані, що, скоро лиш опинився на вулиці і його обвіяло

тепле, свіже повітря, зараз ударив крепкий поклін до землі і не міг уже потім піднятися на ноги, але, пильно слухаючи чмелів, переривав се заняття лише беззв’язними відривками якогось монологу.

— А я тобі кажу, куме Блажею... кроть твою мать за ногу... жінка має рацію... що забагато, того й свині... чи то чесно, чи то подобно, як чоловік отак уп’ється?

Досить значна купка студентів обступила сю жертву надмірної інспірації і в веселім настрої духу хапали обривки її моральних рефлексій. Серед тої купки здибалися припадково й оба Хоми, що досі ще не були знайомі з собою.

Перший Хома з затурбованим лицем нахилився зараз над п’яним і силкувався підвести його на ноги.

— А ви що робите? — запитав другий Хома.

— Прошу вас, допоможіть мені,— благав перший. — Адже ж бачите, бідний чоловік не може встати. Надлетить фіакер і переїде його. Або поліціянт надійде та й арештує його.

— Що ж, се, може, було б і найрозумніше. Думаю, що було, б ліпше лишити його тут у спокої і зараз-таки покликати поліціянта. Найкраще я сам і зроблю се.

І він пустився йти.

— Але ж, прошу вас,— благав перший Хома. — Що ви вигадуєте? Се ж, може, бідний робітник, його арештують і пару день передержуть узаперті, а його сім’я тим часом буде гинути з голоду. Треба ж мати серце. Се ж безсердечно зараз кликати поліцію.

— Е, що там! — відповів другий Хома.— Бідні робітники не мають звичаю впиватися отак у робучий день, а втім...

Він перервав свої докази і пішов вулицею, шукаючи поліціянта. А що в Галичині поліціянта звичайно зовсім не можна знайти там, де його власне треба, то се потривало добру хвилю, заки він повернув на те саме місце в супроводі "рамени закону".

Там за той час зібралася вже ціла купа людей, а в середині тої купи відгравалася якась високодраматична сцена, бо з-посеред загального гомону та реготу юрби чути було раз грізно-крикливі, то знов благально-зацитькуючі слова. При наближенні сторожа публічної безпеки люди розступилися в дві лави, і прихожим показалася не надто приваблива картина. П’яний стояв уже на ногах. Обома руками він держався за кляпи сурдута Хоми і теліпав свойого помічника, як грушу, обвішану дуже твердошкірими грушками, риплячи ненастанно:

— Поліція! Поліція! Арештувати його! Се злодій! Се мошенник! До ката з тобою! Ти обікрав мене! Віддай мої гроші! Де мій годинник? Поліція! Поліція!

Кляпи від сурдута бідного Хоми давно були повідривані і висіли, мов нужденне фалаття; капелюх свойого порятівника збив п’яний на землю і топтав по нім ногами.

— Але ж... пане... чоловіче... християнине! — стогнав уриваним голосом Хома н-р 1, держачися руками за руки п’яниці, що, сам заточуючися, не переставав теліпати його.

— Кроть твою мать за ногу! Я тобі не чоловік! Я тобі не християнин! Віддай мої гроші й годинник! Поліція! Поліція! — кричав щосили п’яний.

Тут інтервеніювало "око закону". Воно крепкою правицею вхопило п’яного за манчестер, а лівою дало йому такого стусана в груди, що

неборакові відразу світ замакітрився і він напів зо страху та несподіванки, а напів із надмірного потрясіння розвів руками широко і горілиць повалився на землю. Поліціянт добув свою свиставку, засвистав, як стій над'їхала дорожка, і оба Хоми, поліціянт і п'яний потуркотіли до поліційної інспекції. По дорозі оба студенти розповіли поліціянтові, як було діло, і не минуло півгодини, а вже в поліції все було залагоджене, протокол підписаний, п'яного відведено до поліційного арешту, а оба Хоми,— нумер перший у зовсім не салоновім костюмі,— опинилися на вулиці.

— Маю честь представитися — Хома Галабурда,— сказав Хома нумер другий.

— А я Хома Бідолаха,— відповів Хома нумер перший.

— Слухач прав на третім півріччі ,— продовжав Хома нумер другий.

— А я слухач германістики на третім півріччі,— додав Хома нумер перший.

— Ну, а що думаєте про того бідного робітника? — запитав Хома нумер другий не без іронії.

— Ну, прошу вас, хто би був таке подумав! — з болем у голосі відповів перший.

— Я відразу подумав,— відповів другий. — Але, знаєте, ваш сурдут і ваш капелюх конче потребують якоїсь індемнізації, а бодай невеличкої санації. Було б добре пошукати для них відповідного майстра.

Хома Бідолаха позирав то на свойого нового знайомого, то на своє понівечене убрання, а на його лиці малювалося не то зачудування, не то якийсь жаль; потім оба подалися шукати якогось полатайка.

II

Відтоді вони зробилися приятелями. Не надто близькими, а все-таки. Вони були майже вповні контрасти один супроти одного, і ся сила контрасту лучила їх докупи. Хома Бідолаха — се був невеличкий живий чоловічок із повним виразу, але звичайно меланхолійним лицем, з очима, майже все немов примгленими слізьми, з лагідним, м’яким, хоч не мелодійним, голосом. Натомість Хома Галабурда був високий ростом, трохи неповертливий, з лицем немов дерев’яним, із різким, сухим голосом і з іронічним усміхом на устах. Перший усе чутливий, іноді сентиментальний, легко попадав у ентузіазм, усе одушевлений високими ідеалами загального ущасливлення, з невичерпаним засобом декламацій про свободу, братерство і гуманність,— одним словом, невважаючи на свій атеїзм, натура наскрізь релігійна і навіть склонна до сектантства; другий усе скептичний, іноді цинічний, здержливий і мовчазливий серед шумних товариських балачок, робив вражіння ума вбогого на думки і невисокого лету, зверненого більше на практичні питання. Перший задля своєї товариської, легко запальної і немов липкої вдачі волочив за собою все цілий хвіст сателітів, прихильників і побожних слухачів; другий, звичайно самітний, ходив якось боком, своїми окремими дорогами. Знайомі назвали для того одного Хомою з серцем, а другого Хомою без серця, — розуміється, жартом, бо оба були хлопці наскрізь чесні і далекі від егоїстичного шкаралупництва.

Оба Хоми сходилися не раз із собою на грунті популярних тоді серед молодежі дискусій про народництво та задачі інтелігенції супроти робучої маси.

— Мусимо любити народ, що вигодував нас працею своїх рук і потом свойого чола! — проповідав із щирим запалом Хома з серцем.

— До чого здасть[ся] народові наша любов? — бурчав Хома без серця. — Народ потребує реальнішої поживи.

— Нехай ми тілько полюбимо його! Любов піддасть нам також реальніші думки.

— Любов сліпа. Вона затемнює думки, затіснює горизонт, — говорив Хома без серця, про якого злі язики говорили, що смертельно закохався в якійсь гарній польці, але силкувався тепер перемогти сю свою любов і сердився сам на себе та лаяв себе, що та нещасна любов не хотіла вступитися з його серця, невважаючи на всі ясні, як сонце, докази його розуму. — Тілько розум наведе нас на добру дорогу,— повторяв він, майже скрегочучи зубами, хоч зі спокійним видом.

— Ах, розум холодний і егоїстичний,— зітхав Хома з серцем.

— В такім разі се дрібненький і обмежений розум; можна його вважати синонімом глупоти. Правдивий розум глядить ясно й широко, обдумує загальні завдання і розважає великі реформи.

— Але любов мусить бути движучою силою; без неї діло розуму мертве.

— Дурниця! — відбуркував Хома без серця. — Любов плодить немовлят і ідіотів, і тілько розум робить із них твори, більше або менше подібні до людей. На тобі сю роботу довершено лиш до половини.

Хома з серцем відвертається, більше засмучений, ніж розсерджений, а Хома без серця спльовує і відходить, не прощавшися, злий, мабуть, більше сам на себе, як на товариша.

III

Потім на одну часть молодежі найшла нова течія. Говорено багато про бідних пролетаріїв і твердосердих визискувачів, обмірковувано соціальні проблеми, дискутовано з більш або менше розкішною дрожжю про великий соціальний переворот, який ось-ось має надійти і

перебудувати цілий світ на нових основах. Хома з серцем залюбки плавав у бурливих хвилях тої течії, віддавався новій вірі всею своєю малокритичною душею, прагнущою якоїсь твердої догми. Він покинув навіть свої германістичні студії і віддався з цілим запалом пропаганді соціалістичних ідей, промовляв на робітницьких зібраннях, писав статті в робітницьких газетах, обертався в самім центрі нововродженого, не дуже ще зрештою міцного робітницького руху.

По однім бурливім робітницькім вічу, де зразу аранжери мусили видержати завзяту боротьбу з поліційним комісаром за свободу слова, а потому говорено іронічно про ті лояльні міщанські верстви, що вважають себе підпорами престолу й вівтаря за те, що вносять до цісарських кас гроші, не ними зароблені, і такі ж гроші складають на будування церков і монастирів на честь бога, в якого не вірять, і для проповідування простому людові та робітникам віри й моралі, якої самі ті, ніби освічені, верстви не признають,— по тім пам’ятнім зборі, на якім наш Хома з серцем, не мігши стерпіти півслівець та іронізування, нарешті промовив "від серця", з слізьми на очах малював недолю робучого люду, з огнем святого обурення почав їздити по новочасних тиранах та кровопійцях, що насичуються потом і слізьми робучого люду, і закінчив блискучим пророкуванням швидкої побіди "злучених пролетаріїв усього світу", причім, на жаль, поліційний комісар перервав його на половині речення і, бачачи надто великий ентузіазм зібраних, розв’язав збори,— по тім пам’ятнім зібранні, коли сотки зворушених, розгарячених, обурених робітників купами звільна і серед живих розмов та погроз розходилися з Єзуїтського саду на всі боки міста, Хома з серцем, вирвавшися з одної такої купи, де всі мовчки і з подякою стискали йому руки, здибався на однім закруті хідника зі своїм приятелем і противником, Хомою без серця, який, очевидно, також ішов із тих зборів, хоч іншою дорогою.

— Ну, що, гратулювати тобі твоєї блискучої промови?— мовив Хома без серця, всміхаючися іронічно і простягаючи приятелеві руку.

— Говориш "гратулювати", а думаєш щось інше,— мовив Хома з серцем, бачачи його іронічний усміх.

— Ти вгадав,— мовив Хома без серця. — Я думав власне про те, що твій професор германістики допитувався вчора, коли принесеш на семінарію свою працю про "Короля Ротера", на яку він жде отсе вже півроку.

Хома з серцем махнув рукою.

— "Король Ротер"! Ну, скажи сам, що кого в світі обходить нині "Король Ротер" і яка кому користь із того, що я сидітиму в цюпі та бабратиму руки в тій мертвеччині? Сам бачиш, яка нині пора!

— Значить, вішаєш свою германістику на кілку?

— Ну, та й далась тобі ся германістика! Хай вона сказиться без мене! А ти скажи мені, що думаєш про сьогоднішні збори? Який матеріал! Яке поле до ділання, га!

— Чекай, чекай,— мовив Хома без серця, — прийдем і до того. Але поперед усього позволь сказати тобі, що, на мою думку, се ще не логіка задля того "матеріалу" і задля того "поля" покидати ті університетські студії, які могли б дати тобі коли вже не щось інше, то бодай яке-таке самостійне удержання.

— Посаду! Ярмо на шию і намордник на уста! — з нетаєною ненавистю скрикнув Хома з серцем. — Ні, дякую красненько. Се не для мене.

— Ну, певно, посада гімназіального вчителя, звісно, не велика малина. Але хто ж тебе силував іти на германістику? Перепишуйся на права! Будеш адвокатом, будеш боронити селян, організувати робітників, будеш незалежним...

— Брехунцем! — не менше злобно втрутив Хома з серцем.

— Чого ж брехунцем? Се ж уже від тебе самого залежатиме.

— Всяке становище в суспільності накладає пута на душу, на волю, на язик, а я хочу бути свобідним,— заявив горячо Хома з серцем.

— А при тім,— тягнув далі Хома без серця, не звертаючи увагу на його заяву,— правничі студії дали б тобі троха більше зрозуміння суспільних відносин, троха більше критичності...

— Втовкмачили б мені в голову троха більше конвенціональних брехень та буржуазійних софізмів! — скрикнув із обуренням Хома з серцем.

— Вибачай,— відповів Хома без серця,— але я мушу висловити тобі свій жаль, що ти з таким запалом і з такою певністю торочиш отій безкритичній масі такі дурниці. Се не свідчить корисно про стан твойого розумового підкування.

— Дурниці! — скрикнув, аж немов переполоханий, Хома з серцем. — Чоловіче, вкуси себе в язик! Ти сказав хулу. Се ж ідеї найбільших геніїв людства, Маркса й Енгельса! Се ж євангеліє новочасної людськості!

— Знаєш, любчику, що сказав небіжчик Гоголь: "Певна річ, Александер Македонський — герой, але нащо ж зараз крісла ламати?" Ніякий геній не забезпечений від дурниць, та я й не суджу геніїв, а твою сьогоднішню промову. Може, ти не зрозумів гаразд тих геніїв, а може, вони й помиляються. В усякім разі ти не повинен був так говорити.

— Робітники мають право почути раз повну правду про своє положення і про свою будущину.

— Певно, певно, тільки що ти ані того положення, ані, тим менше, тої будущини не знаєш.

— В мене серце крається, дивлячись на їх убожество й нужду.

— І ти годуєш їх фантомами.

— І я піддержую їх надію.

— Щоб зготовити їй тим болючіше розбиття, коли всі ті пророкування не сповняться.

— Не бійся, сповняться! Мусять сповнитися! Се вже не такі люди, як ми з тобою, обміркували та обчислили. Читай Маркса! Читай Енгельса!

— Читав, братику, Маркса, але там не знайшов того, чого шукав, та й не знайшов того, що ти говорив. А Енгельсове пророкування, по-мойому, не може сповнитися.

— Не може? Чому?

— А тому, бо збудоване на фальшивих премісах.

— А то які, по-твойому, фальшиві преміси?

— Такі, що колись буде така революція, яка одним замахом доконає побіди визискуваних над визискувачами, утиснених над тиранами.

— Се в тебе фальшива преміса?

— Розуміється. Нема ніяких визискувачів, нема ніяких тиранів.

Хома з серцем зупинився, мов пригвожджений до місця, і не міг сказати ані слова. Його товариш глядів на нього спокійно, мов отсе сказав річ таку просту й ясну, яка розуміється сама собою.

— Як то? Значить, по-твойому, нема також ніяких пригнетених та визискуваних? — не то промовив, не то простогнав Хома з серцем.

— Ну, се ще не те значить. Ми всі, бідні й багаті, всі ми пригнетені й визискувані. Але наші визискувачі й тирани сидять у нас самих. Се наша апатія, наша дурнота і наша трусливість. Ніякий соціальний переворот не увільнить нас від них. А доки вони панують, дотих й ніяка переміна на ліпше неможлива.

— Ей, ти знов скачеш у сухий проповідницький тон! Учися, трудися, щади! Се ми вже давно чули! .

— Розуміється! Тілько ніколи гаразд не виконували,— буркнув Хома без серця. — Певна річ, се ж безмірно легше ганятися за фантомами зверхніх тиранів та визискувачів, ніж узяти себе самого в руки і увільнити себе від внутрішніх ворогів. А все ж таки, повторяю тобі, доки не доконаємо сього внутрішнього увільнення, дотих всі теорії соціального перевороту, дотих всі соціальні реформи безплодні. Сьогодні увільнені від одного зверхнього натиску люди попадуть завтра під інший, ще гірший.

Отак розмовляючи, приятелі зайшли на кватиру, де жив Хома з серцем. Він, утомлений, ще весь гарячий від внутрішнього запалу, кинувся на софу, коли тим часом Хома без серця, немов задивлений у щось далеке в свойому нутрі, ходив по хаті широкими кроками.

— Новий лад принесе з собою також нове виховання, а по кількох генераціях будемо мати нове людство.

— Егеж, еге, все тілько якась панацея, якийсь таємничий еліксир на всі хороби, якась гучна формула і якийсь переказ на будущину, що повинна зробити все те, чого ми не можемо навіть обміркувати гаразд. Се ваша метода, ви всі доброчинці народу! — бурчав Хома без серця. — Нове виховання! Як коли б се було щось таке, що можна отак шасть-прасть виссати з пальця і накинути цілій суспільності. Виховання народу мусить вирости з традиції, з культурного стану того народу, мусить корінитися в характері, привичках народу, інакше се буде даремна трата часу й сил. Нове виховання потребує нових учителів, а сих не може народ виписати собі з-за границі.

— Значить, поперед усього організуймо вчительську семінарію на нових принципах,— пробував тепер і зі свого боку іронізувати Хома з серцем. — Се, мабуть, було б тобі до смаку. Тілько що нема ще того правительства, яке признало би ті принципи, заснувало б ту семінарію і наставило б тих нових учителів на посади.

— Не плети дурниць! — сердито відгризнувся Хома без серця. — Кождий мусить сю семінарію пройти сам у собі і сам із собою, мусить виповісти війну апатії й шаблонові у всіх формах, мусить сам у собі і в своїм окруженні збудити І піддержувати тугу не за новими порядками, але за новими, вищими духово й етично, культурнішими людьми. Ось у чім діло!

Тут розмову обох приятелів перервав прихід кількох знайомих університетських студентів, гарячих молодих ентузіастів, прихильників Хоми з серцем. Вони всі були ще під вражінням сьогоднішніх зборів, гратулювали Хомі, оповідали свої вражіння та спостереження зі зборів, упоювалися блискучими надіями на недалеку радикальну зміну людських відносин. Швидко звичайна розмова стала занадто і вбогою і холодною для їх ентузіастичного настрою, і вони почали співати. Сама собою з їх уст зірвалася пісня, уложена Хомою з серцем, якої остатні куплети будили серед молодежі особливий ентузіазм:

Ви в церкві з свічками перед образами,

А ми стоїмо за дверми;

Вам честь за столами поміж багачами,

А слинку ковтаємо ми.

Ми дбаєм, збираєм, та й голі й немиті,

А в вас повні каси й склепи;

Ми постим і сохнем, ви ж, п’яні і ситі,

Вчите нас: молись і терпи!

Терпливість — від вас нам наука єдина,

Від церкви, від шкіл і тюрми!

Терпливість — се наша найтяжча провина!

Отим-то все біднії ми!

Кінцеві два рядки повторено з таким притиском, що аж шибки в вікнах забряжчали. А коли по скінченні пісні в хатині залягла хвилева тиша, і всіх лиця палали ще рум’янцями, і всіх груди важко дихали з натуги й розбурханого запалу, залунав серед тої хвилевої тиші сухий, упертий голос Хоми без серця:

— От, то, то, то! Терпливість, або ще краще: терпимість, із якою всі ми зносимо свою власну безкритичність, та недумство, та безхарактерність! Ось чому ми бідні!

І, сказавши се, він вийшов із хати.

IV

Минуло пару літ. Хома без серця скінчив права і щез якось раптово з горизонту, а Хома з серцем увесь віддався діяльності серед міських робітників.

Надійшла ера арештувань і політичних процесів, і оба приятелі здибалися знов — у тюрмі. Вони належали до двох різних процесів, а що ув’язнених із одного і другого процесу було багато, то їх дали обох до одної казні.

— Ага, шпачку, і ти тут? — зажартував сим разом виїмково Хома з серцем, коли Хома без серця, двигаючи величезний сінник, протискався крізь вузькі дверці до казні.

— Дуже мене тішить, що застаю тебе в такім добрім гуморі,— відповів "цувакс", коли казню замкнено і ключник віддалився.

— І що привело тебе сюди?

— Ат, дрібниця. Я помагав організувати хлопський страйк. Моє арештування має більше моральний, ніж кримінальний характер.

— Як то моральний?

— Ну, хочуть через се на страйкарів зробити моральний натиск. Скоро страйк буде зламаний, мене випустять на волю.

— Але ж се може всякого обурити! — скрикнув, запалюючися, Хома з серцем. — Організувати страйк се не жаден злочин. Се вільно, коли тілько не намовляється людей до ніяких насильств. За що ж тут арештувати?

Хома без серця поклонився іронічно.

— Спасибі тобі за комплімент! І бачу, що, хоч невдалий германіст із фаху, ти все-таки практикою здобув деякі правничі відомості. Але як же ти думаєш, ліпше було б, якби мене арештували дійсно за якийсь злочин? Думаю, що тоді ти мав би більше право обурюватися. А так — байдуже.

— Ну, може, тобі байдуже, але я не можу дивитися байдужно на очевидну несправедливість.

— Ну, то ти сам, певно, мусиш мати на сумлінні якусь немалу провину, коли твоє власне ув’язнення не лиш не обурило тебе, але ввело в такий незвичайно веселий настрій.

— Моє ув’язнення? Ну, як би тобі сказати? У нас було дуже бурливе робітницьке зібрання, комісар безправно розв’язав його, жандарми кинулися розтручувати людей, а я крикнув людям, щоб не давали штуркати себе. Люди троха не так зрозуміли мене. Прийшло до бійки, кількох жандармів потурбовано, а потім рушено походом на поліцію, повибивано вікна камінням і так далі. Одним словом — вражіння демонстрації було величезне.

— Скажи ясніше: дурниця була величезна.

— Чому дурниця? Хіба задемонстрування народної сили і рішучості в обороні свободи слова, по-твойому, дурниця?

— Ні, не се дурниця, а те, що така демонстрація була зроблена без намислу, задля дурного, необдуманого слова.

— Елементарний вибух обурення! — філософічно втрутив Хома з серцем.

— Гумбуг, а не елементарний вибух. Се ви один із другим заводові агітатори псуєте народну масу. Шумними словами, вибухами свого власного, на те вже вишколеного, темпераменту (навіть не чуття, бо не раз дійсне чуття не має з тим нічого спільного) ви те й робите, що бентежите прості, наївні серця людей, підготовляєте, підгріваєте їх, немов насипаєте порохом, а потім кидаєте в той порох запалку, і коли настане вибух — сліпий, легкомисний, необчислений у своїх наслідках і неясний у своїх цілях,— ви ховаєтеся за недовідоме, кажете: "Що ж ми винні? Се був елементарний вибух народного чуття, народного обурення". Не бійся, якби ти не був систематично підготовив, підбурив їх, вони не були би зробили сього. Значить, вони зробили се задля тебе, тому що вірили в силу і правду твого слова. Значить, ти повинен сам на себе взяти всю одвічальність за наслідки.

— І що ж, ти думаєш, що я відрікся від свого вчинку І не готов відповісти за нього?

Хома без серця зупинився перед своїм товаришем і твердо глянув йому в очі.

— Слухай, Хомо! — мовив він. — Коли б я не знав, що ти чоловік наскрізь чесний, але бездонно наївний, то, їй-богу, не говорив би з тобою ані слова більше. "Готов відповісти!" Але за що ж ти будеш відповідати? Очевидно, тілько за те, що кликнув до людей такі й такі слова. Що ж се за одвічальність? Нехай і так, що з огляду на дальші наслідки тобі сипнуть за се пару неділь або й пару місяців арешту. Се дурниця, і се тобі належиться. Але я певний, що, крім тебе, арештовано за демонстрацію ще кількох людей...

— Вісімнадцять.

— І що під час демонстрації, крім жандармів і поліціянтів, потерпіло й демонстрантів немало...

— Було п’ять ранених.

— І все те за тебе, за твій оклик. Ну, скажи, як ти уявляєш собі саму можність одвічальності за ті всі події?

— За ті всі..?

— Ба, та бо то ще не всі! Адже ж у тій історії найгірший її моральний бік. Найгірше те, що ти вмовив сам собі і тим людям ілюзію, буцімто ви, демонструючи отак палицями та камінням, робите щось велике, сміле, енергійне, щось таке, що належить до емансипаційної боротьби четвертого стану і творить, може, один крок у напрямі до здійснення якогось великого ідеалу, коли направду се тілько переливання з пустого в порожне.

— Помиляєшся дуже! Се наше виховування мас до практичної політичної діяльності, до пильнування своїх прав,— реплікував Хома з серцем.

— Ах, ілюзіоністе, ілюзіоністе! — хитаючи головою, мовив Хома без серця. — Невже ж ти не бачиш, що се пародія виховання? Адже я певний, що не один із тих, який уполудне задля твого гарячого слова пішов проливати свою й чужу кров на міськім бруку, рано дома бив свою жінку, коли посміла упімнути його за щось, полаявся з сусідом, пропив у шинку зайвих двадцять сотиків, за які міг на цілий тиждень зробити радість своїй дитині. Я певний, що та сама маса, яка тепер готова дертися по стінах за перше-ліпше шумне слово, завтра преспокійно, вусом не моргнувши, дасть собі ущербити найдорожче людське право або й сама залюбки буде ссати отруту з уст іншого, хитрішого від вас, не так наївного псевдовчителя. І ти, нездібний передумати сотої часті наслідків свойого вчинку, з чистим сумлінням і радісним обличчям говориш, що готов відповідати за нього!

Хома з серцем поник головою при сих словах і мовив сумно:

— Ти без серця!

— Стара байка,— відповів Хома без серця.

— Ти дуже остро судиш. Гляди, коли б і твою діяльність не осуджено так само остро або й ще остріше!

— Від сього ніхто не забезпечений. І звісне діло, що історія не конструюється, не будується по наперед уложеному плану, як будівничий будує дім, а інженер міст. Історія росте з даного грунту і з даних сімен, як росте збіжжя або ліс. Елементи свідомого й несвідомого, наміреного й ненамірeного мішаються в ній щохвиля. Тисячні впливи й імпульси переплітаються і поборюють себе, змінюючи через се свій напрям, свою інтенсивність, навіть свій зміст, і для того результат виходить звичайно зовсім не такий, якого надіялися ініціатори й діячі певного руху.

— Що я чую! — скрикнув весело Хома з серцем. — Наш завзятий раціоналіст, поклонник розуму і його єдиноспасительної місії навернувся на соціалістичну віру, на матеріалістичний світогляд!

— Ти не зовсім точно висловився,— відповів Хома без серця. — Я не навернувся від розуму до матеріалістичного розуміння історії, але дійшов до нього розумом. Та й моє розуміння історії зовсім не таке матеріалістичне, як ваших марксівців. Бо допускати вагу несвідомого, елементарного в історії — се ще не значить допускати в ній виключно самі матеріальні чинники. В сфері духу несвідоме й ненамірене грає ще далеко більшу ролю, ніж у сфері матеріальних явищ. І в додатку, друже мій, моє розуміння історії відразу показує ілюзійність усіх соціалістичних чи яких інших конструкцій будущини і безпредметовість суперечок про таке чи інакше уформування тої будущини.

— Он як! — скрикнув Хома з серцем. — Значить, усе те, вся боротьба за поліпшення долі робучих мас, усе змагання до соціалістичного ідеалу, вся агітація — то зайве, на твою думку?

— Не плутай, братику! — остро скрикнув Хома без серця. — Не боротьба зайва, не змагання зайві, але зайві всі рецепти будущого устрою, всі конструкції, всі так звані ідеали. Або ще краще, навіть вони не зайві, бо і в них єсть елементи руху, розвою, сконцентрування енергії. Але треба завсіди розуміти і вияснювати, що се не жадні справжні ідеали, не жадні святощі, а тілько виплоди нашого власного духу, форми нашого думання, що з нами разом минуть і мусять змінитися. Ось що треба тямити, а не дурити людей, що ви знайшли панацею, яка раз назавсіди вилічить усі їх болячки.

— Але люди потребують віри, потребують догми, потребують чогось певного, неповорушного, до чого б мали добиватися і скуплювати свою енергію.

— А на мою думку, ти помиляєшся. Всього того потребують не люди, а ті наші старі тирани та визискувачі, що сидять у нас самих і яких ми препобожно, нетиканих і невменшених, передаємо своїм дітям і внукам, невважаючи на всю нашу освіту й цивілізацію. Наша духова лінь і безкритичність, наша трусливість та апатія — ось хто потребує віри, догми, неомильної рецепти на те, що буде і чого ніхто не знає і не може знати.

— Одно мені дивно,— мовив по хвилі глибокої задуми Хома з серцем, — як се ти з такими поглядами дійшов до аранжування хлопського страйку.

— О, зовсім попросту, а властиво, можна сказати, іронією історії, яка носить кулі зовсім не туди, куди вистрілює їх наша воля. Я власне скінчив права і поробив екзамени, коли нараз умер мій батько. Лишилася мати, немічна та хоровита, лишилося шестеро дрібних дітей...

А господарство у нас гарне, велике, потребує не лише рук, але й голови. Зрозумієш, що, розглянувшися в ситуації, я постановив замість судової та адвокатської практики лишитися дома та вести господарство. Я зробився знову мужиком і помалу ввійшов у свою роль. Зі шкіл виніс я не одно таке, що могло дуже стати в пригоді селу. Я став громадським писарем, викуривши з села давнього писаря, збанкротованого канцеліста, п’яницю, безсовісного деруна та ошуканця. Я зорганізував читальню, поставив на ноги цілу молоду партію в селі, допоміг їй вибрати нову раду громадську і нового війта. Ну, одним словом, звичайна історія. Багато оповідати, а мало слухати. А головно, я пробував освічувати селян, освічувати у всіх питаннях громадського, матеріального і духового життя. А страйк против дідича зовсім не лежав у моїм плані. Та, розуміється, коли збільшена свідомість і вироблене почуття селян самі дійшли до того, що боротьба з панськими посіпаками та їх визиском зробилася конечною, то й тут я, не висуваючи себе наперед, не накидаючися на проводиря, але й не ховаючися за чужі плечі, повів діло так, як умів і як серед даних обставин було можна. Нас арештовано десятьох, але ми можемо сміятися з того. Наше поле оброблене, а пан уже тепер має таку научку, що її не легко забуде. Зрештою головна річ, що була причиною страйку, вже тепер осягнена: пан нагнав нелюдяного завідателя, що знущався над робітниками і кривдив їх при виплатах. Тільки що наші селяни в розпалі боротьби розширили свій первісний план і хотіли осягнути ще дещо понад те, ну, і се довело до нашого арештування. Але се пусте. Ми ставимо собі плани скромні, близькі, можливі до осягнення коли не тепер, то в четвер; се не жадні догми, не жадні святощі, а просте діло рахунку. Не можна осягнути так, попробуємо інакше.

— Цікаво знати, що се за план? — запитав Хома з серцем.

— О, план простий: погодити "хату" з "двором".

— Що? — скрикнув зачудуваний Хома з серцем. — І ти вже тої співаєш? І ти на угодову дорогу йдеш? А чи то давно, як ти

статистичними та всякими іншими аргументами доказував, що така згода неможлива, що мусить прийти до боротьби.

— Адже бачиш, що ми й стоїмо в самім розпалі боротьби.

— І міркуєте про згоду?

— Так, як вояк у війні про мир.

— Значить, усе-таки допускаєш можливість миру?

— Розуміється. Коли не стане у нас дворів із чужонародним, паразитним населенням, тоді не буде з ким ані за що боротися. Отсе наш невеличкий ідеал, і ми вже дещо приспособили для його осущення.

— І думаєш, що по осягненні того, як ти кажеш, ідеалу селянське життя піде краще?

— Я про се не думаю. Бачу камінь серед шляху і добираю способів, щоб його усунути, аби шлях був рівний і безпечний. А тоді поїдемо далі. Певно, що там напіткаємо знов якусь нову заваду і, певно, не одну. І що з того? Будемо усувати кожду за чергою і їхати далі. Але поперед усього я не думаю так, як ви, що, осягнувши якийсь, хоч би, по-мойому, ідеальний, соціалістичний лад, ми вже тим самим станемо на точці, де історія зупинить свою течію і розвій знайде собі мету, з якої вже нікуди йому буде рушити далі. Отсього я не думаю і таке думання вважаю догматичним і наївним.

У тюрмі вільного часу багато, і оба Хоми мали час виговоритися. Але по кількох днях Хому без серця покликали до протоколу і випустили на волю, і Хома з серцем знов надовго стратив його з очей.

V

Роки минали від того часу. Хома без серця нічого не давав про себе чути. Його старі товариші згадували його часом та й махали рукою. Пропав чоловік, закопався десь на селі, схлопів зовсім. Та від часу до часу виринало його ім’я в газетах при різних нагодах: тут він заснував читальню, там обіймав люстрацію всіх читалень у повіті, то знов його заходами заснувалося повітове політичне товариство, то він їздив із популярними відчитами по селах, устроював театральні вистави, організував огневі сторожі. Звільна всі привикли до того, що, де була яка просвітня чи організаційна робота в тім повіті, там певно була його рука, його фактичний провід. На чоло, до репрезентування він не пхався, але робив, давав приклад, агітував. Він справді "схлопів", осів на батьківському грунті, який значно розширив при парцеляції панського фільварку, закупленого за його приводом двома сумежними громадами, оженився з селянською дівчиною, яка, за його намовою, скінчила вчительську семінарію і здобула диплом на народну вчительку, засідав у громадській раді і навіть був шість літ громадським начальником, і всюди, на кождім полі діяльності, старався дати своїм співгромадянам приклад сумлінності, точності в сповнюванні своїх обов’язків, розумного ведення діл і незалежного, свобідного суду і слова. Він відразу поставив себе так, що не потребував нікому стояти о ласку і не боявся сказати правду. Звільна здобув він собі признання і пошану у селян не лише свого села, але й цілого повіту; як громадський начальник він дав себе пізнати й повітовим властям і, хоча за його правдомовність, непідкупність та популярність його не любили, хоча староство два рази касувало його вибір на начальника, все-таки своїм характером і знанням він і тут виборов собі певний респект. Його вибрано до повітової ради і навіть до повітового виділу, де він мав нагоду і змогу остро дивитися на пальці всім тим, що завідували повітовою господаркою. І всюди він був той сам практичний, до високої фразеології неприхильний, безсердечний, але розумом ясний і чесний Хома.

А його старий приятель усе ще був агітатором, газетярем, борцем у великій, всесвітній боротьбі праці з капіталом. Він кілька разів кандидував до ради державної, але все перепадав; видавав різні газети, які раз по разу конфісковано і які швидко упадали з вичерпання сил, і

провадив оживлену конспіраційну та організаційну діяльність. Він їздив по робітницьких зборах від міста до міста, забирав голос у політичних і економічних справах, радив добиватися загального, рівного і тайного голосування, промовляв горячо за рівноправністю жінок, вияснював робітникам свій план федеральної перебудови Австрії і федеративного перестрою, соціально-демократичної організації. Робітницькі організації вибирали його своїм делегатом на міжнародні соціально-демократичні з'їзди, і він підносив і там свій голос у різних високих питаннях. Одним словом, його ім'я було голосне в краю і потроху й поза його границями і часто стрічалося в газетах: одні його лаяли, інші величали, та всі віддавали признання його енергії і бездоганному особистому характерові.

Від мимовільної стрічі в тюрмі оба колишні приятелі не бачилися. Хома з серцем, маючи очі, звернені на широку арену політичного та міжнародного робітницького життя, зовсім забув про старого товариша, що добровільно, здавалось йому, пірнув у каламутні хвилі буденщини. Натомість Хома без серця пильно слідив по газетах за діяльністю свойого тезка і, коли недавно йому довелося загостити до Львова, не проминув нагоди, щоб відвідати його. Не розпитуючи за його квартирою, він подався до одної звісної каварні, де Хома з серцем оце вже тридцятий рік усе правильно, в тім самім часі і при тім самім столику, випивав чашку чорної кави і з купи газет набирався політичної і всякої іншої премудрості. Хома з серцем дуже постарівся, посивів і вилисів, але його очі все ще палали лагідним огнем і рівночасно неначе плавали в водиці.

— Ну, як ся маєте, Хомо з серцем? — промовив, приступаючи до нього, якийсь довгов'язий, та проте кремезний і сильно сонцем обгорілий селянин, простягаючи йому грубу, мозолясту і порепану руку.

— Не пізнаєш мене? Я Хома без серця,— сказав сей і голосно засміявся.

— А, здоров був! здоров був! — промовив Хома з серцем і озирнувся, якось немов затурбований.

— Конспіруєш і боїшся шпигів?— випалив просто з моста Хома без серця.

— Ей, що! Ти все любиш жартувати! — відповів Хома з серцем і додав, понижаючи голос: — Розуміється, в теперішніх часах чоловік ніколи не безпечний перед тими добродіями...

— І маєш що таїти перед ними? Так, так! Усе однаковий! А може, боїшся, що я сам...

— Ну, що ти вигадуєш! — скрикнув немов переляканий Хома з серцем. — Знаєш що, ходімо до Стрийського парку. Там я знаю такий затишний куток... Можемо побалакати без перешкоди.

— Про мене, хоч я волів би лишитися тут. Так давно вже чоловік не дихав тим каварняним повітрям. Знаєш, іноді тужно за ним... привикнеш до нього так, як інші привикають їсти арсенік.

Вони вийшли з каварні, посідали на трамвай і поїхали до Стрийського парку, який іще був зовсім безлюдний.

— Ну, як же йдуть твої конспірації? — запитав Хома без серця. — Розуміється, твоїх секретів я не хочу знати. Питаю лише так, загалом. Знаєш, я читав твої брошури І твої промови і дещо з твоїх газетних статей.

— Ну, і що ж скажеш про них?

— Бачу в них одну цікаву еволюцію, і власне ся еволюція довела до того, що я сьогодні зважився по довгих роках відшукати тебе. Я рад би з

твоїх власних уст почути, що маю думати про неї. Та поперед усього скажи мені по щирості: піддержуєш усе ще надію бідних людей?

— Так, хоча...

— Хоча сам ти стратив її! Я так і знав. Гей, гей, великий переворот заставляє довго ждати на себе, не приходить.

— Се ще не найгірше лихо,— відповів із затурбованим видом Хома з серцем. — А бачиш, от що! Люди, як звичайно, по дорозі до тої далекої мети познаходили багато дечого такого, що довело їх до забуття властивої мети. Уряд дав нам новий закон промисловий, каси недужих та забезпечення від випадків, попхнув людей до організації, дав нібито їм самим у руки поправу їх долі. Якийсь час здавалося, що вони, засукавши рукави, взялися до праці. Переведено завзяту боротьбу за опанування тих інституцій, І справді соціально-демократичні робітницькі організації одержали побіду. Виборено також сяку-таку свободу слова і зборів. Такі глупі процеси, якими мордовано нас колись, тепер, можна сказати, вже неможливі...

— Але ж се все дуже гарно! — скрикнув Хома без серця.

— Власне, власне се найгірше! — пропищав майже тривожно Хома з серцем. — Люди не мають тепер за що боротися, нудяться, розкрадають гроші в касах, сваряться за особи і свищуть на принципи.

— Для мене се зовсім ясне й природне. Ви до своїх нових організацій поприймали старих тиранів та визискувачів, і вони тепер панують над вами по свойому звичаю.

— Старих тиранів і визис...

— Ну, так, стару апатію, безкритичність, лінивство та трусливість.

— Ей, жартуєш, а діло занадто поважне. Нужда у тих людей велика, моральна, може, ще гірша, ніж матеріальна. В мене серце розривається, коли дивлюся на се все, коли мушу бути свідком, безрадним свідком її зросту. І ось я дійшов до переконання, що дотеперішня дорога була хибна.

— Ну, нарешті! — скрикнув із відтінком радості Хома без серця.

— Уряд попхнув нас на дорогу мирного розвою, організації, парламентарної праці. Він знав, що чинить. Се була хитра штука, спосіб, щоб звести нас із нашої властивої революційної дороги. Коли дальше підемо в тім напрямі, мусимо занидіти і зогнити; гниль міщанських партій уділюється й нам. От тим-то я прийшов до переконання, що конче треба звернути на іншу дорогу.

— На іншу дорогу?

— Так! Сили, нагромаджені досі в легальних організаціях, випробувати і насталити в нелегальній боротьбі.

— І змарнувати.

— Виборену досі міру політичної свободи ужити як операційну підставу для основання великої бойової організації.

— І стратити.

— Ах, не перебивай мене! Хто нічого не має, той не може нічого стратити.

— А те, що досі виборено і запрацьовано, се ти вважаєш нічим?

— Се ще гірше, як ніщо. Се ілюзія чогось, чого направду нема. Мусимо нарешті взятися серйозно до діла. Мусимо в ту ліниву масу ввітхнути зворушення, пристрасть і огонь.

— Значить, що ж? Убійства, барикади, à la lanterne?*

— О, ні! Сі старі бойові способи належать до історії. Ми держимося новочасної тактики: б’ємо ворога в його власності, в його засобах, в його почутті безпечності, мусимо ad oculos* задемонструвати йому неможливість удержання теперішнього порядку на всіх точках.

— Отже, все-таки пожежі, вискоки залізниць із шин або, може, лише крадіжки по касах, фальшиві телеграми, викликування панік на біржах і всякі подібні штуки?..

— Якщо покажеться, якщо покажеться,— буркнув Хома з серцем.

— Слухай, друже Хомо,— мовив другий по короткій роздумі.— Я, може, змужичився і здичів, але ся твоя новочасна страва мені зовсім не до смаку.

— А проте се одинока дорога.

— Дорога розпуки.

— Нехай і так. Але розпука також велика сила.

— Як бомба. Лусне і вб’є.

— Ні, посіє нове життя на руїнах старого.

— Ти здавна був кепський, не хочу казати — фальшивий, пророк. Але сим разом — слухай, друже,— справа дійсно серйозна. Я дивлюся на се

діло зі становища великої більшини людності нашого краю, селян і робітників. Яке їм діло — найбільшій частині з них — до твоїх шалених планів? Чи се їм поможе що, хоч крихіточку?

— Результат вийде всім на добро.

— А як і результату ніякого не буде? Як се станеться лише в інтересі політичних та фінансових верховодів, що раді би зробити tabula rasa* зі всім, що здобув народ і що виборено для народу, щоб потім без перешкоди ловити рибу в каламутній воді? Слухай, друже Хомо! Ся твоя найновіша теорія, ті комітети розпуки, се навертання на нелегальну дорогу — все те виглядає око в око як робота платних провокаційних агентів.

Хома з серцем зірвався зі свойого сидження на парковій лавці.

— Що!.. Таке підозріння... від тебе! — пробубонів він, не можучи стямитися.

— Заспокійся! Сядь,— мовив той спокійно. — Се не підозріння, а щонайменше не таке підозріння, яке могло б діткнути тебе особисто. Се тілько увага чоловіка постороннього, не посвяченого в тайники ваших конспірацій. Я не знаю складу ваших комітетів, не знаю, з ким ти конспіруєш, але досить добре знаю твою невлічиму наївність. Та подумай лише, може, й історія колись буде такими самими очима дивитися на тебе й на твою роботу. Що у тебе в серці, які чуття попихають тебе наперед і доводять до такої нещасної роботи, се щезне в історичній перспективі. Лише результат буде видний, і по ньому будуть судити тебе. Історія також без серця.

— Що мені до історії! Що до її суду! — простогнав Хома з серцем.— Коли б я тілько міг допомогти тим бідним людям у їх нужді під сю хвилю!

— І думаєш, що поможеш їм, збільшуючи їх нужду, роблячи їм доступ до світла та свободи ще стрімкішим, ще неприступнішим?

— Але ж вони ще тепер не вміють зносити свободи і світла. Лише під гнетом мусять загартуватися. Тільки гнет викличе противділання з їх боку.

— Знаєш се так напевно? Гнет викликає противділання лише в еластичних тілах. А м’які, безопірні роздавлює. Свобода — се не ланцюг, який можна склеїти в огні і сформувати ударами молота. Свобода — се коштовний плід, що достигає і набирається солодощів у сонячнім світлі й теплі.

Хома з серцем похилив голову і шептав:

— Все одно! Я вже не можу вернути назад. При великих рухах усе так: ізразу чоловік думає, що попихає і кермує, а нарешті бачить, що його самого пхають і несуть. Я не можу вернути назад. Діло мусить піти своєю дорогою.

— В такім разі бувай здоров! — мовив Хома без серця. — Я не хочу більше мати з тобою ніякого діла. Наші дороги розходяться.

І він устав із лавки.

— Підожди ще,— благав той. — Бачиш, може, то воно не вийде так погано, як ти міркуєш. Ходи, я розповім тобі дещо подрібніше.

— Не треба,— відповів Хома без серця коротко. — Я навмисно відшукав тебе, щоб остерегти тебе. Але тепер, коли ти зайшов занадто далеко і, як кажеш, не можеш вернути назад,— тепер про що нам балакати? Наші дороги розійшлися.

І він зробив крок.

— Ах, якби ти знав, який я нещасний, яке любе було б мені одне-одніське ласкаве слово, слово заохоти та піддержки з твого боку в сій хвилі! — зітхнув Хома з серцем.

— Було б підло з мого боку сказати тобі в сій хвилі таке слово! — відрізав Хома без серця, затискаючи зуби.

— Ах, Хомо, Хомо! Остро судиш! Ти без серця і тому так остро судиш. Не осуджуй, щоб і тебе не осудили.

Хома без серця обернувся і мовив:

— Ліпше не мати серця, як мати його на невідповіднім місці. Бувай здоров!

І він пішов. А Хома з серцем сидів іще кілька мінут на лавці, а потім якимось зламаним ходом поволікся також до міста. А коли по кількох днях одержав телеграму про велику пожежу в Бориславі, про покликання компанії війська і про криваві розрухи, то поблід іще дужче, ніж звичайно, і почув, немовби щось закололо його в серці.

Другого ранку знайшли його неживого в ліжку. Обдукція виказала розрив серця.

———————————

* На ліхтар (повісити аристократів) (франц.); слова із пісні часів Великої французької буржуазної революції "Ça ira!" ("Піде! Піде!") — Ред.

* Навіч (лат.).— Ред.

* Чиста дошка, порожнє місце (лат.).— Ред.